

MUZEUM ZAMKOWE W MALBORKU

KAPLICA ŚW. ANNY
NA ZAMKU WYSOKIM W MALBORKU
DZIEJE, WYSTRÓJ, KONSERWACJA

POD REDAKCJĄ
JANUSZA HOCHLEITNERA I MARIUSZA MIERZWIŃSKIEGO

Malbork 2016

FUNERALS, BURIALS AND WAYS TO COMMEMORATE
TEUTONIC FRIARS IN MEDIEVAL PRUSSIA –
A FEW COMMENTS IN THE CONTEXT
OF THE CHAPEL OF ST. ANNE

Funerals, burials and ways to commemorate Teutonic friars in medieval Prussia – A few comments in the context of the Chapel of St. Anne

Until the construction of the Chapel of St. Anne, the Teutonic Order did not possess one distinct burial place for its high officials. The Masters were buried in various places throughout the Teutonic State, which was one of the reasons why the location of some of them is unknown. The earliest attempts to create a central Prussian necropolis of Grand Masters were concentrated on the cathedral in Chelmza (German Kulmsee).

After the Order lost Malbork Castle in 1457, the crypt in the Church of St. Anne ceased to function as the Order's mausoleum. It lost its significance and was even profaned in the mid-1490s. Teutonic aspirations to provide a worthy place of eternal rest for its Grand Masters and to highlight the continuity of power of the German order had thus ended. Very little is known about the funeral rituals of the Teutonic Order. There

are no descriptions left of similar rituals in medieval Prussia. The data, which give us a bit more information, come from inventories and accounting books. The entombment of the highest dignitaries of the Order was preceded by a special mourning mass celebrated in the Church of St. Anne. It was celebrated according to a specific rite using special items and paraments. The body of the deceased was carried to the church or the tomb in a procession, with a wooden cross being carried at the front. The ceremony used a white cloth with the Order's black cross that served as a shroud for the deceased friar.

Given the scarcity of preserved source material relating to the Teutonic Knights in Prussia, further exploration should take into account not only other areas where the German Order were present, but also other military orders. Only then can one count on broadening knowledge about this important aspect of the daily life of the Teutonic brothers in the Middle Ages.

KULT ŚW. ANNY W PAŃSTWIE KRZYŻACKIM W PRUSACH

WSTĘP

Św. Anna, czyli matka Najświętszej Maryi Panny, była czczona w Kościele od pierwszych wieków. Już w starożytności powstały ku jej czci hymny greckie i homilie ojców Kościoła. Na Wschodzie czczono ją już w VI w. Na Zachodzie ślady jej kultu spotyka się w VIII-IX w. Przyjmuje się, że jego rozwój przypadł jednak dopiero na okres wypraw krzyżowych, a upowszechnił się w XIII i XIV w. W Polsce kult św. Anny rozprzestrzenił się szczególnie w II poł. XIV w.¹ Jednakże już od XIII w. św. Anna stała się jedną z ważniejszych patronek, o czym świadczy między innymi popularność imienia Anna. Prawdopodobnie jednym z pierwszych i głównych obszarów dzisiejszej Polski, na którym rozwijał się dynamicznie jej kult był Śląsk². Już w II poł. XIII w. imię Anna noszą córki Piastów, natomiast w XIV w. stało się ono jednym z najczęściej spotykanych³.

W niniejszym artykule chcemy dokonać prezentacji wybranych przejawów kultu św. Anny w granicach państwa zakonu krzyżackiego w Prusach. W literaturze zauważono już nie tylko obecność tego kultu na wskazanym obszarze, ale podkreślono wpływ zakonu krzyżackiego na jego rozwój⁴. Obecność interesującej

nas świętej to przede wszystkim owoc skutecznej akcji chrystianizacyjnej na obszarze ziemi chełmińskiej i Prus koordynowanej przez zakon krzyżacki od lat 30. XIII w. Jednym z ważniejszych elementów tego procesu było stopniowe powoływanie do życia trwałych struktur kościelnych. W 1243 r. erygowano dla tego obszaru cztery diecezje: chełmińską, pomezzańską, warmińską oraz sambijską. Diecezje te wchodziły w średniowieczu w skład powstałego w 1255 r. arcybiskupstwa ryskiego. Obszar Pomorza Gdańskiego, który znalazł się na pocz. XIV w. w granicach państwa zakonnego, wchodził w skład diecezji wrocławskiej, w której proces chrystianizacyjny posiada wcześniejszą genezę⁵.

W LITURGII

Możemy założyć, że najstarsze przejawy kultu św. Anny w granicach państwa zakonnego pojawiły się dzięki liturgii. Mamy tu na myśli przede wszystkim obecność św. Anny w kalendarzu liturgicznym. W pełnym średniowieczu jej wspomnienie liturgiczne spotykamy powszechnie pod datą 26 lipca, chociaż kalendarze Kościoła wschodniego wymieniają jej święto często pod datą 25 lipca. W Kościele zachodnim jej kult pojawia się stosunkowo późno, tzn. od IX w., a jej obchody liturgiczne stają się powszechnie obecne w XIII i XIV w.⁶

Odwołując się do omawianego terenu możemy przyjąć, że kult św. Anny rozwijał się na omawianym obszarze wraz z trwałymi owocami misji chrystianizacyjnej, która miała miejsce od pocz. XIII w. Być może dla niektórych terenów, np. ziemi chełmińskiej i lubawskiej

¹ W. Danielski, S. Wójtowicz, *Anna*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 1, Lublin 1985, kol. 624-625; A. Witkowska, *Święte średniowiecze w patrociniach kościelnych metropolii warmińskiej*, „*Studia Warmińskie*” 1998, t. 35, s. 75-76; H. Fros, F. Sowa, *Księga imion i świętych*, Kraków 1997, kol. 196-198; H. Misztal, *Święci i błogosławieni*, Lublin-Sandomierz 2002, s. 95-96.

² Zob. W. Marschall, *Alte Kirchenpatrocinien des Archidiakonates Breslau*, Köln 1966, s. 14-15; Z. Piechota, *Średniowieczne śląskie teksty liturgiczne o św. Annie*, [w:] *Studia z dziejów liturgii w Polsce*, t. 2, red. M. Rechowicz, W. Schenk, Lublin 1976, s. 127-165; idem, *Początki kultu św. Anny na Śląsku*, „*Wiadomości Urzędowe Diecezji Opolskiej*” 1980, t. 35, z. 4, s. 74-75; P.P. Maniurka, *Mater Matris Domini. Święta Anna Samotrzel w gotyckiej rzeźbie śląskiej*, Opola 1997, passim.

³ Zob. hasło Anna w *Polskim Słowniku Biograficznym*, t. 1, Kraków 1935, s. 117n; W. Schenk, *Kult świętych w Polsce. Zarys historyczny*, „*Roczniki Teologiczno-Kanoniczne*” 1966, R. 13, z. 4, s. 84; H. Fros, F. Sowa, op. cit., kol. 195-198.

⁴ Zob. E. Tidick, *Beiträge zur Geschichte der Kirchen – Patrozinien im Deutschordenslande Preussen bis 1525*, ZGAE, 1926, Bd. 22, s. 416-419, 440-441; A. Witkowska, *Święte średniowiecze*, s. 76.

⁵ O organizacji diecezjalnej na omawianym terenie zob. A. Radziwiński, *Kościół w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach 1243-1525. Organizacja, uposażenie, ustawaodawstwo, duchowieństwo-wierni*, Malbork 2006, s. 9-78.

⁶ P.P. Maniurka, *Mater Matris Domini*, s. 28-29; H. Wąsowicz, *Kalendarz ksiąg liturgicznych Krakowa do połowy 16. wieku. Studium chronologiczno-typologiczne*, Lublin 1995, s. 385; idem, *Chronologia średniowieczna*, Lublin 2013, s. 632.

obecność jej kultu należy wiązać już z biskupem misyjnym Chrystianem. Na obszarze Pomorza Gdańskiego mogło to mieć miejsce jeszcze wcześniej.

Obecność św. Anny w kalendarzu liturgicznym używanym w zakonie krzyżackim możemy śledzić już od początku kodyfikacji liturgii w tej wspólnotce, czyli od ok. poł. XIII w. Początkowo jej święto było w randze wspomnienia, natomiast w XIV i XV w. spotykamy je w randze *semiduplex*, a nawet *duplex*⁷. Obchody liturgiczne św. Anny do rangi *semiduplex* podniósł wielki mistrz Werner von Orseln (1324-1330)⁸. Dla porównania wspomnienie liturgiczne św. Anny wprowadzono w innych środowiskach odpowiednio: u franciszkanów – w 1263 r., karmelitów – w 1312 r., cystersów – w 1454 r., w diecezji paryskiej – w 1337 r. Do mszału rzymskiego trafiło ono w 1474 r., natomiast jako obowiązkowe do kalendarza liturgicznego w całym Kościele dopiero w XVI w.⁹ Powyższe dane świadczą o tym, że zakon krzyżacki był środowiskiem, w którym liturgiczne obchody matki Najświętszej Maryi Panny pojawiły się wcześniej.

Możemy założyć, że zakon krzyżacki propagował kult świętej od początku pojawienia się w ziemi chełmińskiej, a następnie na Pomorzu Gdańskim. Nie przypadkiem św. Anna była otaczana szczególną czcią w diecezji pomezjańskiej, której geneza tkwi w wyprawach krzyżowych na tereny Prus w I poł. XIII w. W postanowieniach synodalnych diecezji z 1428 r. czytamy: *Także ustanawiamy i rozporządzamy, aby święto świętej Anny, matki chwalebnej Dziewicy, w niedziele było obchodzone jeśli wypada w którykolwiek dzień tygodnia, aby w ten sposób było obchodzone jako święto duplex [wyższej klasy], a jeśli przypada w niedzielę, wówczas w tym dniu należy je celebrować*¹⁰.

PATRONAT NAD OBIEKTAMI SAKRALNYMI

Pamięć o świętych miała przede wszystkim charakter patronalny, tzn. chrześcijanie szukali u nich ochrony, opieki, pośrednictwa i wstawiennictwa. Stąd też od słowa patron pochodzi określenie opieki świętych nad konkretnymi obiektami sakralnymi, tzn. patrocinium¹¹.

⁷ H. Piwoński, *Kult świętych w zabytkach liturgicznych Krzyżaków w Polsce*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1983, t. 47, s. 347; W. Rozynkowski, *Omnes Sancti et Sanctae Dei. Studium nad kultem świętych w diecezjach pruskich państwa zakonu krzyżackiego w Prusach*, Malbork 2006, s. 56-57.

⁸ *Die Statuten des Deutschen Ordens nach den ältesten Handschriften*, hrsg. v. M. Perlbach, Halle 1890, s. 147.

⁹ Zob. W. Zaleski, *Rok Kościelny*, t. 2, Warszawa 1993, s. 227; W. Danielowski, S. Wójtowicz, *Anna, I. Kult*, kol. 624.

¹⁰ J. Wiśniewski, *Średniowieczne synody pomezjańskie. Dekanat sztumski (1601-1821)*, Elbląg 1998, s. 50.

¹¹ Zob. A. Witkowska, *Titulus ecclesiae. Wezwania współczesnych kościołów katedralnych w Polsce*, Warszawa 1999, s. 49-58.

Pośród szeregu świętych, którzy byli obierani na patronów tych obiektów spotykamy także św. Annę. Przyjrzyjmy się bliżej temu zjawisku, przypominając jednocześnie, że tylko na obszarze diecezji pruskich istniało w I poł. XV w. ok. tysiąc samodzielnych obiektów sakralnych, tzn. kościołów katedralnych, parafialnych, zakonnych, filialnych, szpitalnych oraz kaplic w krzyżackich domach zakonnych oraz w zamkach biskupów i kapituł¹².

Na terenie diecezji chełmińskiej patronat św. Anny spotykamy w kościołach parafialnych w Lubawie oraz Radzynie Chełmińskim¹³. Trzeba zauważyć, że były to jedne z najstarszych parafii na omawianym obszarze. W diecezji pomezjańskiej patronat świętej nad świątyniami parafialnymi występuje w Sztumie, Krasnej Łące oraz w Świerkach. W przypadku kościoła parafialnego w miejscowości Marynowy św. Anna występuje, obok św. Bartłomieja, jako współpatronka¹⁴.

W diecezji warmińskiej patronat świętej odnotowujemy przede wszystkim w Barczewie. Natomiast w miejscowości parafialnej Babiak spotykamy ją jako współpatronkę obok św. Augustyna. Nie możemy wykluczyć, że jej patronat był w tym miejscu pierwotny¹⁵. Na Pomorzu Gdańskim, w Archidiakonacie Pomorskim diecezji włocławskiej, św. Annę jako patronkę świątyni parafialnej spotykamy tylko w jednym miejscu, w miejscowości Obozin¹⁶.

W świetle dotychczasowych badań tylko w Dzierzgoniu, w granicach diecezji pomezjańskiej, spotykamy św. Annę jako patronkę świątyni filialnej¹⁷. Kościół ten znajdował się w granicach parafii św. Katarzyny¹⁸.

Kolejną ważną grupę obiektów sakralnych w średniowieczu stanowiły kościoły i kaplice szpitalne¹⁹. Termin *hospital*, który spotykamy w źródłach w średniowieczu, a także w czasach nowożytnych, nie oznaczał szpitala w dzisiejszym tego słowa znaczeniu. Opisując funkcje tego miejsca, należy używać raczej określenia przytułek. Miejsce to służyło szerokiej grupie osób: ubogim, chorym, gościom (np. pielgrzymom) i w ogóle osobom

¹² Dokładna liczba obiektów sakralnych jest trudna do ustalenia, odnośnie kościołów parafialnych zob. W. Rozynkowski, *Omnes Sancti*, s. 90.

¹³ W. Rozynkowski, *Święta Anna patronka najstarszych kościołów parafialnych ziemi chełmińskiej i lubawskiej*, „Roczniki Humnystyczne” 2000, t. 48, z. 2, s. 487-498; W. Rozynkowski, *Omnes Sancti*, s. 94-95.

¹⁴ W. Rozynkowski, *Omnes Sancti*, s. 95, 106-107.

¹⁵ Ibidem, s. 91, 106.

¹⁶ *Visitaciones Archidiaconatus Pomeraniae Hieronimo Rozrażewski Vladislaviensi et Pomeraniae episcopo factae*, wyd. S. Kujot Toruń 1897 (Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 1), s. 50; D. Kurzawa, *Patrocinia kościołów parafialnych w diecezji włocławskiej w średniowieczu*, Bydgoszcz 2006 [maszynopis rozprawy doktorskiej przechowywany w Archiwum Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy], s. 48.

¹⁷ W. Rozynkowski, *Omnes Sancti*, s. 142.

¹⁸ Ibidem, s. 92.

¹⁹ Dla Śląska zjawisko to omawia K. Dola, *Szpitalne średniowieczne Śląska*, „Rocznik Teologiczny Śląska Opolskiego” 1968, t. 1, s. 239-292.

potrzebującym opieki. Można powiedzieć, że tylko nieznacznie z tych „szpitali” zajmowały się leczeniem²⁰. Instytucje te posiadały przede wszystkim charakter kościelny, widoczny chociażby w prowadzonej w nich działalności duszpasterskiej. Pod względem architektonicznym średniowieczne „szpitale” składały się z miejsca, w którym przebywali chorzy oraz mniejszej lub większej kaplicy²¹.

Na obszarze czterech diecezji pruskich tylko w jednym miejscu natrafiamy na patronat św. Anny nad obiektem szpitalnym – w miejscowości Cynty w diecezji warmińskiej²².

Kolejnym przejawem opieki św. Anny nad obiektami sakralnymi jest jej patronat nad kaplicami i ołtarzami. Wymieńmy kilka takich miejsc, które spotykamy na omawianym terenie. Św. Anna była przede wszystkim patronką kaplicy grzebalnej wielkich mistrzów w krzyżackim domu konwentualnym w Malborku²³. Samodzielną kaplicę poświęconą świętej spotykamy także już w średniowieczu w miejscowości Młynary w diecezji warmińskiej²⁴. Poza tym kaplice oddane pod opiekę świętej Anny spotykamy także w szpitalu Ducha Świętego we Fromborku²⁵ oraz w kościele parafialnym Najświętszej Maryi Panny w Głównym Mieście Gdańsku²⁶.

Wydaje się, że na badanym obszarze św. Anna była patronką znacznej liczby ołtarzy. Natrafiamy na nie między innymi w następujących świątyniach: Najświętszej Maryi Panny w Chełmnie²⁷, św. Mikołaja w Starym Mieście Elblągu²⁸, Najświętszej Maryi Panny w Głównym Mieście Gdańsku²⁹, św. Jana w Głównym Mieście Gdańsku³⁰, św. Mikołaja w Królewcu³¹, św. Janów w Starym Mieście

²⁰ S. Litak, *Szpitalne w Polsce przedrozbiorowej. Rozwój i problematyka*, [w:] *Szpitalnictwo w dawnej Polsce*, red. M. Dąbrowska, J. Kruppé, Warszawa 1998, s. 13; M. Słoń, *Szpitalne średniowiecznego Wrocławia*, Warszawa 2000, s. 5n.

²¹ Zob. Ch. Probst, *Deutsche Orden und sein Medizinwesen in Preußen. Hospital, Firmanie und Arzt bis 1525*, Bad Godesberg 1969, s. 16-20.

²² W. Rozynkowski, *Omnes Sancti*, s. 146.

²³ E. Tidick, *Beiträge zur Geschichte*, s. 440. Zob. F. Gause, *Die Geschichte der Stadt Königsberg in Preußen*, Bd. 1, Köln 1996, s. 69. Zob. Sz. Skibiński, *Kaplica na Zamku Wysokim w Malborku*, Poznań 1982, s. 102-112; J. Trupinda, *Skrzydło północne Zamku Wysokiego – dzieje, kształt architektoniczny i wyposażenie w świetle źródeł pisanych*, [w:] *Zamek Wysoki*, s. 32-33; S. Józwiak, J. Trupinda, *Organizacja życia na zamku krzyżackim w Malborku w czasach wielkich mistrzów (1309-1457)*, Malbork 2011, s. 495, 541-543; W. Rozynkowski, *Omnes Sancti*, s. 164.

²⁴ W. Rozynkowski, *Omnes Sancti*, s. 94, p. 102; E. Tidick sugeruje, że wezwanie to nosiła świątynia parafialna – E. Tidick, *Beiträge zur Geschichte*, s. 440.

²⁵ E. Brachvogel, *Die Anfänge des Antoniterklosters in Frauenburg*, ZGAE 1941, Bd. 27, H. 2, s. 423.

²⁶ P. Oliński, *Fundacje mieszczkańskie w miastach pruskich w okresie średniowiecza i na progu czasów nowożytnych (Chełmno, Toruń, Elbląg, Gdańsk, Królewiec, Braniewo)*, Toruń 2008, s. 262-263.

²⁷ Ibidem, s. 183.

²⁸ Ibidem, s. 231.

²⁹ Ibidem, s. 247-250.

³⁰ Ibidem, s. 293.

³¹ Ibidem, s. 311-312.

Toruniu³² oraz w katedrze św. Jana w Kwidzynie³³. Jak widać w kościołach parafialnych większych miast państwa zakonnego spotykamy ołtarze św. Anny. Wskazuje to na popularność jej kultu w średniowieczu w środowisku mieszczańskim.

PATRONKA ULICY

Patronat świętych nad obiektami sakralnymi wychodził poza mury świątyni. Ilustrują to bardzo dobrze nazwy ulic, które spotykamy w sąsiedztwie kościołów. I tak, źródła opisujące przestrzeń wokół świątyni często używają odniesień do patronów świątyni. Ciekawe spostrzeżenie związane ulicą odwołującą się do omawianej świętej spotykamy w Starym Mieście Toruniu. W granicach miasta spotykamy w średniowieczu ulicę św. Anny³⁴, jednocześnie nie można przy obecnym stanie badań wytłumaczyć, dlaczego właśnie taką nazwą ją obdarzono. Brakuje przy tej ulicy, jak i w całym średniowiecznym Toruniu, obiektu sakralnego o takim wezwaniu (do tej pory nie wiemy nic o jego istnieniu). Nie brakuje jednocześnie w tym mieście ulic, które nosiły wezwanie od położonego przy nich kościoła, np. ul. Św. Jakuba, Ducha Świętego itd. Czyżby w tym przypadku odstąpiono od tej zasady? A może obecność św. Anny wskazuje na istnienie jakiegoś obiektu sakralnego z okresu przedlokacyjnego Torunia (przed 1236 r.)?

Ostatnie odkrycia archeologiczne pierwotnej świątyni (jej prezbiterium) w Starym Mieście Toruniu skłaniają nas do postawienia jeszcze jednej hipotezy w kwestii kultu św. Anny. Z badań archeologicznych wiemy, że prawdopodobnie na pocz. XIV w. na skutek budowy nowego korpusu świątyni pierwszy kościół doszczętnie zburzono³⁵. Być może ten pierwotny kościół nosił właśnie wezwanie św. Anny. Budowa nowego, od fundamentów, kościoła parafialnego mogła tłumaczyć zmianę wezwania na św. Jana Chrzciciela. Praktyki zmian wezwań na skutek gruntownej przebudowy, odbudowy lub budowy nowego kościoła na miejscu starego są znane. Kiedy dokonywano ponownej konsekracji świątyni, wezwanie rozszerzano lub je całkowicie zmieniano³⁶. Przedstawiona koncepcja musi jednak pozostać przy dzisiejszym stanie wiedzy na płaszczyźnie dalekich przypuszczeń.

³² Ibidem, s. 205.

³³ Św. Anna była współpatronką obok wezwania Bożego Ciała – L. Krantz-Domasłowska, *Katedra w Kwidzynie*, Toruń 1999, s. 87.

³⁴ T. Jasiński, *Toruń XIII-XIV wieku – lokacja miast toruńskich i początki ich rozwoju (1231 – około 1350)*, [w:] *Historia Torunia*, t. 1, *W czasach średniowiecza (do roku 1454)*, red. M. Biskup, Toruń 1999, s. 127-128; K. Mikulski, *Przestrzeń i społeczeństwo Torunia od końca XIV do początku XVIII wieku*, Toruń 1999, s. 32, 355.

³⁵ Zob. L. Krantz-Domasłowska, *Architektura*, [w:] *Bazylika katedralna świętych Janów w Toruniu*, red. M. Biskup, Toruń 2003, s. 55-65.

³⁶ Zob. A. Witkowska, *Titulus*, s. 55-56.

Zauważmy jednocześnie, że kult św. Anny był obecny w średniowiecznym Toruniu. W źródłach czynszowych Starego Miasta Torunia z pocz. XIV w. czytamy o „kramie św. Anny” (*Buda Sancte Anne*)³⁷. Dodajmy, iż prawdopodobnym jest, że przytoczony wypis pochodzi z wcześniejszych wykazów podatkowych. Ten trochę tajemniczy zapis odwołujący nas do miejsca poświęconego św. Annie wskazuje jednoznacznie na obecność kultu świętej w początkach istnienia miasta. Jej kult był również obecny w świątyni parafialnej św. Janów. Znajdowały się tam bowiem: rzeźba świętej, ufundowana przez rajców miasta w poł. XIV w. oraz ołtarz poświęcony św. Annie, ulokowany przy środkowym filarze po stronie południowej³⁸.

RELIKWIE ŚW. ANNY

Obecność relikwii św. Anny w Europie wiąże się z wyprawami krzyżowymi. W związku z tym na ziemiach polskich, może nie przypadkiem, relikwie świętej spotykamy w połowie XV w. u joannitów w Małej Oleśnicy³⁹. Generalnie wydaje się, że na obszarze Polski w średniowieczu było niewiele relikwii św. Anny.

W granicach państwa zakonnego w Prusach, w świetle dotychczasowych badań, relikwie św. Anny spotykamy w zachowanym do dnia dzisiejszego relikwiarzu w kształcie dyptyku z 1388 r. Został on ufundowany przez komtura elbląskiego Tilo von Loricha dla kaplicy domu zakonnego w Elblągu. Relikwiarz zawiera aż 58 przegródek na relikwie. Należy domniemywać, że wszystkie były wypełnione, jednak tylko niewielka ich część zachowała się do dnia dzisiejszego. Poza tym bardzo nieczytelne są zachowane, dodajmy nie wszystkie, paseczki z opisami relikwii. Pośród zachowanych doczesnych szczątków świętych spotykamy jednak szczęśliwie relikwie św. Anny⁴⁰.

PATRONKA BRACHTWA

Św. Anna swoim patronatem obejmowała nie tylko obiekty sakralne i ołtarze. Kolejnym jego przejawem było powstawanie bractw, które jako świętego orędownika wybierały właśnie św. Annę⁴¹. Na omawianym terenie bractwo takie istniało w Malborku (*bruderschaft zu sandte Annen*)⁴². Istniało ono prawdopodobnie przy kościele parafialnym i to na pewno na pocz. XV w. Na jego znaczenie, wysoką rangę, w środowisku miasta może wskazywać fakt, że prawdopodobnie skupiało ono przedstawicieli wyższych warstw społeczności Malborka⁴³.

PATRONKA LUDZI (IMIONA)

Patronat św. Anny możemy rozpatrywać także w kontekście nadawanych w średniowieczu imion. Chrześcijaństwo było jednym z głównych źródeł, z którego przez wieki je czerpano. Pod względem pochodzenia były to głównie imiona przejęte z Pisma św. oraz imiona świętych męczenników i wyznawców, przede wszystkim z okresu pierwszych wieków chrześcijaństwa. Skarbiec imion chrześcijańskich znacznie wzbogacił się także w średniowieczu, kiedy to do licznej już rzeszy świętych, dołączono szerokie grono nowych postaci⁴⁴.

Przedmiotem naszego zainteresowania jest imię Anna. Uczynimy w tym miejscu jedną ważną uwagę. W średniowiecznych źródłach kobiety pojawiają się znacznie rzadziej niż mężczyźni, stąd ich imion znamy znacznie mniej. Pomimo tego warto stawiać kwestię częstotliwości występowania imion żeńskich.

Pytając się o imię Anna na badanym obszarze możemy odwołać się do ustaleń Krzysztofa Mikulskiego. Uczynił on zestawienie imion żeńskich spotykanych w zapisach w księdze ławniczej Starego Miasta Torunia, która obejmuje lata 1363–1428. Źródło wymienia 627 kobiet, które nosiły w sumie 24 imiona. Jak widać nie mamy tu do czynienia z ich wielką różnorodnością. Najbardziej popularne imiona żeńskie w analizowanym źródle to: Katarzyna (178), Małgorzata (117), Barbara (84), Elżbieta (71), Anna (48), Dorota (40), Agnieszka (22), Zofia (10) oraz Gertruda (10)⁴⁵. Jak widać imię Anna było często wymieniane, a więc należy je zaliczyć do grona jednego z popularniejszych w środowisku toruńskich mieszczan.

⁴¹ Zob. P.P. Maniurka, *Mater Matris Domini*, s. 31–32.

⁴² *Das Marienburger Tresslerbuch der Jahre 1399–1409*, hrsg. E. Joachim, Königsberg 1896, s. 179.

⁴³ W. Długocki, *Elita władzy miasta Malborka w średniowieczu*, Malbork 2004, s. 94–95.

⁴⁴ Zob. H. Fros, F. Sowa, *Twoje imię. Przewodnik onomastyczno-bagiograficzny*, wyd. 2, Kraków 1982, s. 7–62.

⁴⁵ K. Mikulski, *Pułapka niemożności. Społeczeństwo nowożytnego miasta wobec procesów modernizacyjnych (na przykładzie Torunia w XVII i XVIII wieku)*, Toruń 2004, s. 273.

ŚW. ANNA W SZTUCE

Kolejnym miejscem, w którym możemy szukać w średniowieczu osoby św. Anny są jej wyobrażenia w sztuce. Chociaż brakuje w tym względzie wyczerpujących badań, to jednak dysponujemy opracowaniami, które odnotowują nam jej przedstawienia. Odwołajmy się najpierw do znanych średniowiecznych informacji o wizerunkach św. Anny. W średniowieczu bliżej nieznanie przedstawienie św. Anny znajdowało się w kaplicy krzyżackiego domu zakonnego w Królewcu⁴⁶. Na pocz. XVI w. korporacja kupców z Królewca miała zamówić u gdańskiego malarza Steffena wizerunek św. Anny Samotrzcę dla świątyni na Starym Mieście⁴⁷.

Z zachowanych średniowiecznych przedstawień św. Anny możemy odnieść się do kilku przykładów. Z warsztatu pomorskiego z ok. 1500 r. pochodzi przedstawienie św. Anny Samotrzcę, które znajduje się w zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie, a przechowywane jest obecnie w Muzeum Zamkowym w Malborku⁴⁸. Przedstawienia św. Anny spotykamy ponadto: w polichromii w krużgankach zamku w Lidzbarku Warmińskim⁴⁹, na zworniku w kaplicy św. Anny w Malborku⁵⁰, w retabulum w kościele w Laptawie⁵¹, w retabulum w kościele w Medenau⁵², w retabulum w kościele we Frydlądzie⁵³ oraz w poliptyku z kościoła Najświętszej Maryi Panny w Toruniu⁵⁴.

DZWON ŚW. ANNY

Pośród miejsc, w których spotykamy odniesienie do św. Anny możemy wymienić także dzwony. Wyjątkowo sakralną funkcję dzwonu możemy dostrzegać już w samym sposobie jego włączenia do przestrzeni sacrum. Od średniowiecza był to specjalny obrzęd podobny do chrztu

dziecka czy konsekracji świątyni⁵⁵. Każdy większy dzwon otrzymywał w średniowieczu imię, które podkreślało jego wyjątkowość pośród przedmiotów, które towarzyszyły człowiekowi. W kręgu kultury chrześcijańskiej z imieniem wiązało się głębokie rozumienie sensu istnienia człowieka, a w tym przypadku rzeczy⁵⁶.

Możemy założyć, że dzwony noszące imię św. Anna znajdowały się, przynajmniej w niektórych z wymienionych wyżej świątyń, oddanych pod opiekę tejże świętej. Oczywiście dzwony nawiązujące do osoby św. Anny mogły być obecne także i w innych obiektach sakralnych. Ponieważ dzwony przez wieki były łatwym łupem wojennym, a przy tym bardzo często ulegały uszkodzeniom, to tych najstarszych, średniowiecznych, zachowało się do naszych czasów niewiele.

W świetle dotychczasowych badań, dla analizowanego obszaru, tylko w jednym przypadku możemy się odnieść do średniowiecznego dzwonu poświęconego św. Annie. Imię Anna nosił dzwon z kościoła Trzech Króli w Elblągu. Został on odlany w 1477 r., a tekst jego inskrypcji brzmiał: *Anna heis ich, meister Merten gos mich*⁵⁷. Jak widać napis wskazuje jednoznacznie na imię dzwonu – Anna.

ZAKOŃCZENIE

Przywołane wyżej miejsca, to swoisty kwestionariusz badawczy, który możemy zastosować w badaniach nad kultem św. Anny w granicach państwa zakonnego w Prusach. Oczywiście, to na pewno nie wszystkie pola, na których można poszukiwać śladów pamięci i kultu świętej. W świetle tych kilku przejawów pamięci o świętej widzimy wyraźnie, że św. Anna była popularną świętą omawianego obszaru. Związane to było niewątpliwie z tym, że zakon krzyżacki był jednym z pierwszych środowisk, które podjęło obchody liturgiczne świętej i konsekwentnie popularyzowało jej kult.

Wydaje się, że obecność św. Anny, intensywność jej kultu na badanym terenie, można prawdopodobnie wiązać również z wyjątkową czcią, jaką posiadał zakon do Matki Bożej⁵⁸. Poza tym nie bez znaczenia może być także odwołanie się do związków państwa krzyżackiego ze Śląskiem, gdzie św. Anna cieszyła się wielką czcią.

³⁷ *Die ältesten Zinsregister der Altstadt Thorn*, hrsg. v. F. Prowe, „Mitteilungen des Copernicus Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn”, 1931, Bd. 39, s. 172.

³⁸ A. Semrau, *Forschungen zur Baugeschichte der Johanniskirche in Thorn von 1230 bis 1500*, „Mitteilungen des Copernicus Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn”, 1913, Bd. 21, s. 35; *Wykaz czynszów Starego Miasta Torunia z około 1330 r.*, wyd. S. Trzebiński, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu” 1936–1938, t. 10, z. 5–6, s. 188; M. Woźniak, *Ołtarze w przestrzeni liturgicznej kościoła świętojańskiego w Toruniu*, [w:] *Dzieje i skarby kościoła świętojańskiego w Toruniu*, red. K. Kluczajd, M. Woźniak, Toruń 2002, s. 276.

³⁹ K. Szczepkowska-Naliwajek, *Relikwiarze średniowiecznej Europy od IV do początku XVI wieku. Geneza, treści, styl i techniki wykonania*, Warszawa 1996, s. 38; M. Starnawska, *Świętych życie po życiu. Relikwie w kulturze religijnej na ziemiach polskich w średniowieczu*, Warszawa 2008, s. 98, 139.

⁴⁰ M. Woźniak, *Dyptyk relikwiarzowy elbląskiego komtura domowego Thiele von Loricha*, [w:] *Praeterita Posteritati*, s. 483 (wersja niemiecka: *Das Reliquiendiptichon des Elbinger Hauskomturs Thilo von Lorich*, [w:] *Anzeiger der Germanischen National-Museums* 1992, Nürnberg, s. 51–62). Zob. K. Szczepkowska-Naliwajek, *Relikwiarze*, s. 183–184.

⁴⁶ Zob. W. Rozyński, *Omnes Sancti*, s. 162.

⁴⁷ A. Woźniński, *Późnogotycka rzeźba w państwie zakonnym*, [w:] *Fundacje artystyczne na terenie państwa krzyżackiego w Prusach*, t. 2, red. B. Pospieszna, Malbork 2010, s. 196.

⁴⁸ M. Czapska, *Św. Anna Samotrzcę. Dwa przykłady realizacji jednego tematu*, [w:] *Święci orędownicy. Rzeźba gotycka na zamku w Malborku. Katalog wystawy*, red. M. Czapska, Malbork 2013, s. 112–113, 276–277.

⁴⁹ Zob. M. Jakubek-Raczkowska, *Tu ergo flecte genua tua. Sztuka a praktyka religijna świeckich w diecezjach pruskich państwa zakonu krzyżackiego do połowy XV wieku*, Pelplin 2014, s. 153.

⁵⁰ A. Błażejewska, *Rzeźba w państwie krzyżackim od jego początków do wojny trzydziestoletniej*, [w:] *Fundacje artystyczne na terenie państwa krzyżackiego w Prusach*, t. 2, red. B. Pospieszna, Malbork 2010, s. 171–172.

⁵¹ A. Woźniński, *Późnogotycka rzeźba*, s. 206.

⁵² Ibidem.

⁵³ Ibidem, s. 209.

⁵⁴ J. Domasłowski, *Gotyckie malarstwo tablicowe w Prusach krzyżackich i jego fundatorzy w XIV i w pierwszej połowie XV wieku*, [w:] *Fundacje artystyczne*, s. 151.

⁵⁵ S. Benz, *Glockenweibe*, [w:] *Lexikon für Theologie und Kirche*, Bd. 4, Freiburg 1986, kol. 966; J. Hani, *Symbolika świątyni chrześcijańskiej*, Kraków 1994, s. 75 n.

⁵⁶ Por. H. Fros, F. Sowa, *Twoje imię. Przewodnik onomastyczno-bagiograficzny*, Kraków 2000, passim.

⁵⁷ K. M. Kowalski, *Inskrypcje na dzwonach gotyckich w Prusach. Studium z epigrafiki kampanologicznej*, Gdańsk 2006, s. 206–207.

⁵⁸ W. Rozyński, *Studia nad liturgią w zakonie krzyżackim w Prusach. Z badań nad religijnością w późnym średniowieczu*, Toruń 2012, s. 77–102.

THE CULT OF ST. ANNE IN THE TEUTONIC STATE

St. Anne was venerated in Christendom from the first centuries of its existence. In the second half of the 14th century, her cult spread rapidly in Poland. One of the first and main areas of today's Poland, where the cult of St. Anne developed particularly fast was Silesia.

This article presents selected phenomena surrounding the worship of St. Anne in the Teutonic State in Prussia. The presence of the saint was first and foremost the result of an effective Christianizing mission in the region of Chelmno and Prussia, coordinated by the Teutonic Order in the 1230's. The subject is presented here, through a discussion of the following expressions of St.

Anne's cult: her presence in the liturgy, her patronage of sacral buildings, street patronage, relics of the saint, patronage of the Order, the popularity of her name, and her appearance in art. The Teutonic Order was one of the first groups to initiate liturgical celebrations of the saint and consequently to popularize her cult.

It seems that the presence of St. Anne, and the intensity of her worship in those lands, probably can be associated with the Order's exceptional veneration of the Christian Mother of God, Mary. Apart from that, it might also be useful to refer to the Teutonic relations with Silesia, where St. Anne enjoyed a lot of popularity and worship.

ZE STUDIÓW NAD PORTALAMI KAPLICY ŚW. ANNY
NA ZAMKU WYSOKIM W MALBORKU*

Kaplica św. Anny, wzniesiona jako przedłużenie północnego skrzydła czworobocznego domu konwentu (zwanego Zamkiem Wysokim), zajmuje całą szerokość jego wschodniego międzymurza i stanowi przyziemie nowej, zamkniętej trójbocznie, wschodniej partii kościoła zamkowego pw. Panny Marii. Rozbudowę starego gmachu, wzniesionego w 4. ćw. XIII w., podjęto z inicjatywy wielkiego mistrza Luthera von Braunschweig (1331–1335). Kościół konsekrowano w 1344 r. Dolną kondygnację ukończono naturalnie wcześniej, już na przełomie lat 30. i 40. XIV w., gdy urząd wielkiego mistrza sprawował Dietrich von Altenburg (1335–1341)¹. Opiece św. Anny polecano m.in. zmarłych² i zapewne dlatego wybór imienia Matki Patronki Zakonu na wezwanie kaplicy wiązał się również z jej funkcjami³; była bowiem miejscem pochówków wielkich mistrzów od 1341 r. do poł. XV stulecia⁴. Najprawdopodobniej wówczas wykorzystywano ją także podczas bliżej nieznanymi obrzędów pogrzebowych członków konwentu malborskiego⁵, co wynika

z lokalizacji cmentarza zamkowego na terenie wschodniego międzymurza⁶.

Wnętrze kaplicy jest dostępne od północy i od południa przez wejścia na przestrzał, które umożliwiały komunikację między północnym a wschodnim międzymurzem i dzięki temu – co ważne zwłaszcza z militarnego punktu widzenia⁷ – obejście wokół korpusu zamku (lub odcięcie tej możliwości). Płytkie, perspektywiczne portale właściwe są poprzedzane przez sklepienie, pomieszczone w grubości muru przedsonki otwarte na zewnątrz arkadami. W portalach właściwych, o archiwoltach z ażurową dekoracją roślinną (w północnym również figuralną), i na ścianach tarczowych krucht znajdują się tympanony z płaskorzeźbionymi scenami maryjnymi (od północy: *Pokłon Trzech Króli*, *Zaśnięcie* i *Wniebowzięcie duszy Marii*; *Koronacja Marii*, *Panny Mądre* i *Głupie*, il. 30–31, 23) oraz chrystologicznymi (od strony cmentarza: *Wniebowstąpienie*, epizody z legend *O znalezieniu Krzyża Świętego* i *O podwyższeniu Krzyża Świętego*⁸, *Sąd Ostateczny*,

s. 540–543. Por. średniowieczne obrzędy pogrzebowe w klasztorach cysterskich – A. Labuda, *Liturgia pogrzebu w Polsce do wydania Rytuału Piotrowskiego (1631)*. Studium historyczno-liturgiczne, Warszawa 1983, (Textus et Studia Historiam Theologiae in Polonia Excultae Spectantia, 14), s. 109–121.

⁶ T. Jurkowlaniec, *Nagrobki*, s. 26 i przyp. 103.

⁷ A. Kaśinowski, *Źródła materialne historii budowy kaplicy NMP*, [w:] *Spotkania malborskie im. Macieja Kilarskiego*, cz. 1–3, red. A. Dobry, Malbork 2010, s. 49.

⁸ Zobrazowane wydarzenia rozgrywały się w IV (św. Helena, zm. 330?) i VII w. (Herakliusz, zm. 641). Poczynając od prawego (wsch.), dolnego rogu tympanonu, przedstawiono kolejno ku lewej sceny: 1) dama towarzyszy św. Helenie (w koronie), która żąda od Żydów pod groźbą stosu (płomienie przed grupą zgromadzonych) wskazania miejsca Ukrzyżowania. Zna je Judasz (w przykłęku); 2) budynek z krenelażem (w oknie twarz z otwartymi ustami), to pusta cysterna lub więzienie, w którym (*in lacum sicum; in puteum sicum; in eine truge cysterne*) przetrzymywano Judasza bez jedzenia i picia, aby wskazał miejsce ukrycia Krzyża; 3) Judasz z motyką w dłoni opuszcza budynek; cesarzowa z dwoma osobami przybywa na Golgotę; 4) scena skrajna, po lewej, częściowo uszkodzona; krajobraz zapewne po trzęsieniu ziemi; Judasz odkopuje krzyż; obok mężczyzna w kapturze klęczy(?) z modlitewnie złożonymi dłońmi(?). Środkowa strefa tympanonu, od lewej: 5) identyfikacja Krzyża Chrystusa – uzdrowienie niewiasty i – prawdopodobnie – wskrzeszenie młodzieńca (zob. niżej s. 53). Po tej ostatniej scenie, obrazującej wydarzenie z IV w., następują przedstawienia związane z odzyskaniem Krzyża

* Podczas badań oraz przygotowywania tekstu doświadczyłem pomocy od Pracowników: Muzeum Zamkowego w Malborku, Biblioteki Instytutu Sztuki PAN, firmy Monument Service i Archiwum Państwowego w Elblągu z siedzibą w Malborku, a także od osób prywatnych. Wszystkim dziękuję za życzliwość i ułatwienia w pracy.

¹ J. Trupinda, *Skrzydło północne Zamku Wysokiego – dzieje, kształt architektoniczny i wyposażenie w świetle źródeł pisanych*, [w:] *Zamek Wysoki*, s. 22–24.

² Zob. np. M. Lechner, *Anna Mutter Mariens*, [w:] *Lexikon der christlichen Ikonographie*, hrsg. v. W. Braunsfels, *Ikonographie der Heiligen. Aaron bis Crescentianus von Rom*, Rom – Freiburg – Basel – Wien, Bd. 5, s. 170; V. Fiala, Th. Mass-Ewerd, [Anna, hl.], II. *Liturgie*, [w:] *Marienlexikon*, hrsg. v. R. Bäumer und L. Scheffczyk, Bd. I., St. Ottilien [1988], s. 155; L. Böer, W. Pötzl, [Anna, hl.], VI. *Verehrung und Kult*, [w:] *Marienlexikon*, s. 164.

³ E. Tidick, *Beiträge zur Geschichte der Kirchen-Patrozinien im Deutschordenslande Preußen bis 1525*, ZGAE, Bd. 22, 1926, s. 416–419; W. Rozyński, *Omnes Sancti et Sanctae Dei. Studium nad kultem świętych w diecezjach pruskich państwa zakonu krzyżackiego*, Malbork 2006, s. 56–57.

⁴ Pierwszym był Dietrich von Altenburg (zm. 1341) – zob. np. T. Jurkowlaniec, *Nagrobki średniowieczne w Prusach*, Warszawa 2015, s. 23, tab. 1; s. 287–289.

⁵ Zob. m.in. J. Voigt, *Geschichte Marienburgs, der Stadt und des Hauptbauses des Deutschen Ritter, Königsberg* 1824, s. 127–128, cyt. niżej, przyp. 60; S. Józwiak, J. Trupinda, *Organizacja życia na zamku krzyżackim w Malborku w czasach wielkich mistrzów (1309–1457)*, wyd. II, Malbork 2011,